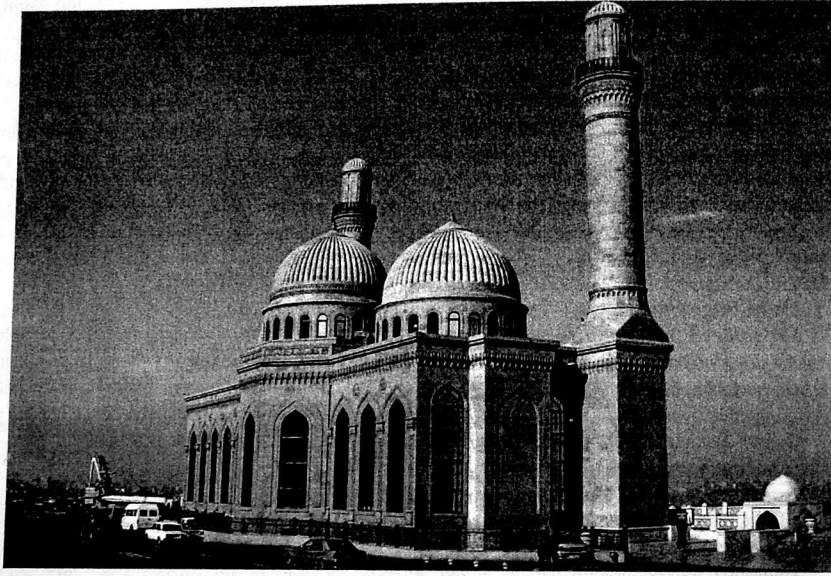

Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik.

Heydər Əliyev

Müasir ictimai həyatda din və mənəviyyət problemləri

Əvvəli ötən sayımızda

● Səlahəddin XƏLİLOV,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor

Cəmiyyətin yüksək dərəcədə təşkilatlanmış olduğu bir şəraitdə hər bir insanın fərdi həyatı özündən daha çox kənar amillərdən asılıdır. İnsan hələ dünyaya gəlməmiş, onun yaşamağı olduğu təbii, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi mühit formalaşır və bu mühit fərdlə müqayisədə qat-qat böyük miqyaslı proseslərlə bağlı olduğundan xeyli dərəcədə ətalətli və konservativ olur.

Onun azacıq da olsa, dəyişdirilməsi böyük daxili enerji tələb edir. Lakin bu mühiti dəyişmək lazımdır?

İnsan müəyyən zaman və məkanda dünyaya gəlir. Bu onun qismətidir. İnsan ya öz taleyi, qisməti ilə barışmalı və mühitə uyğunlaşmalı, ya da mühiti dəyişdirmək kimi çətin bir yola qədəm qoymalıdır ki, bu yol ancaq daxildən gələn işıqla aydınlaşa bilər. Mühitə qarşı dayanıqlıq, ona alternativ ola biləcək yeganə mənbə insanın daxili mənəvi aləmidir. Lakin daxili aləm özü də mühitin təsiri ilə formalaşmırmı?

Sonsuzluğu ehtiva edəndə, kainatın ənginliyinə girəndə, nəhayətsiz, əzəli, əbədi dünyaya qovuşanda,

öldümdən sonrakı ölməz həyatı da öz həyatına əlavə edəndə, mümkünsüzlüklər hamısı mümkün olanda... həyatın ecazkarlığı, ülviliyi artır, insan özünü əzəli-əbədi hesab edir, hadisələr içərisində itib-batır, nəfsin torundan çıxır, yüksəlir, cılız, cari, cismani, keçici, fani həyatdan uzaqlaşaraq onun fəvqündə durmaq, mənəviləşmək, ideallaşmaq, Allaha qovuşmaq əzmində olur!

İnsanın qəlbi ülvü, müqəddəs bir duyğu ilə dolur, böyük Allahla pərəstiş edərkən özü də qanad açır, ucalır, mənəvi dünyanın sirlə-soraqlı, dərin qatlarını ehtiva edir.

Fərd öz həyatı, öz hərəkətləri ilə ancaq özünü təmsil etdiyini və əgər görə, bilən varsa - qanun qarşısında, əgər görə, bilən yoxdursa ancaq öz vicdanı qarşısında cavabdeh olduğunu zənn edirsə o, ən azı eqoistdir; bu, onun fərdi miqyasdan milli və ümumbəşəri miqyasa çıxma bilməməsinin nəticəsidir.

İnsan hər bir məqamda özündən başqa ailəsini, elini-obasını, millətini, dövlətini təmsil edir, insanlığı - bəşəriyyəti təmsil edir. Tək özü qarşısında deyil, tək dövlət, qanun qarşısında deyil, həm də milləti təmsil etməklə millət qarşısında, insanlığı təmsil etməklə bütün bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Daha böyük miqyasda və daha böyük ümumilik dərəcəsində isə insan öz hərəkətləri ilə Allah qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Dini hiss - insanın Allah qarşısında məsuliyyət hissi mərhələ-mərhələ: ailə qarşısında, millət qarşısında, bəşəriyyət qarşısında məsuliyyət hissələrinin davamı kimi ortaya çıxdıqda bu daha sadəcə hiss yox, dərk olunmuş, zəka ilə qovuşmuş bir hiss olur.

Təkcə dinlər yox, bütün əxlaqlar da yaxşılığa qarşı minnətdarlıq hissini zəruri hal, norma sayır. Kimsə əl tutanda, yaxşılıq edəndə çalışır ki, fürsət düşən kimi əvəzini çıxaraq, ya da bu, mümkün deyilsə, heç olmasa sözlə öz minnətdarlığımızı bildirik...

Bəli, insan ona edilən hər kiçik yaxşılığın ünvanını axtarır, öz təşəkkürünü bildirməyə ehtiyac duyur. Lakin bütövlükdə həyat üçün, bu dünyanın bütün gözəllikləri üçün, dərk etmək, sevmək, sevilmək, quruculuq, yaradıcılıq sevincləri üçün kimə təşəkkür etmək lazımdır?

İnsan dünyanın ahəngi, gözəlliyi, qanunauyğunluğu və bu qanunların dərk edilənliyi üçün Allaha minnətdarlığını bildirir və dini ayinlərin əksəriyyəti də bu minnətdarlığın ifadə edilməsidir.

Lakin maraqlı budur ki, islam dinindəki bütün ayinlərin icrası - Allaha minnətdarlıq prosedurları elə qurulub ki, onlar insanın özü üçün, onun sağlamlığı üçün, onun daxili mənəvi sakitliyi üçün də şərt olur. Allaha dua edəndə, dinin qoyduğu qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərən insan həm də öz sağlamlığına, fiziki və mənəvi kamilliyinə xidmət edir.

İnsan Xəliq qarşısında əyilir, ona bəxş edilmiş bütün qabiliyyətlərə və gözəlliklərə görə böyük yaradana minnətdarlığını bildirir və bununla mənən yüksəlir, ucalır, öz nəfsi və başqaları qarşısında əyilməz olur. Təbiətdə, həyatda heç kimdən asılı olmadan mövcud olan ahəngi, gözəlliyi görmək, duymaq və bundan məmnun qalmaq, minnətdar olmaq əslində onları öz daxilinə köçürmək, həmin gözəllikdən, ahəngdən mayalanmaq deməkdir. Əslində bu dünyanın özündə də səni öyrədən, insanlara, müəllimlərə, ustalara münasibətdə minnətdarlıq və pərəstiş duyğusu insanı kiçiltir, əksinə, yüksəldir. Əks təqdirdə, insan mankor bir eqoist çevrilə bilər. Tənbehe layiq olan isə, riyakarlıq və təmənəni əylimədir ki, bunlar nə dini hisslə, nə insani ləyaqətlə bir araya sığmır.

Kənarda, başqalarında yaxşı olanları görməyən, duymayan, qiymətləndirməyənlər bu yaxşılıqlardan məhrum olanlardır. İnsan özündə ən azı rüşeym halında olmayanı başqasında da görə bilmir.

Daxilən gözəl olmağın bir yolu var: o da xaricdəki gözəlliyi duymaq, ona heyran olmaq və qovuşmaqdır.

Böyüklərə hörmət insanın özünə hörmət olunmasının əsasını qoyur. Müdriklik, gözəllik və ahəng qarşısında diz çökməyənlər zor və hiylə qarşısında diz çökürlər. Böyük Allah qarşısında əyliməyənlər cismani qüvvələr qarşısında əyliməyə məhkumdurlar. Allaha səcdə etmək, Allah qarşısında əylimək hadisələr dünyasında əyliməzliyin təməli daşdır.

Dini hissədən kənarda din yoxdur. Dinin sosial infrastrukturunu hələ din deyil.

Din - mənəviyyət hadisəsidir. Dinin mahiyyəti dini hisslə - Allaha inamla bağlıdır. Mütləqə inam yolu nisbi inamlardan keçir. Məhdud miqyaslı, cılız adam sonsuzluğa qədəm qoyma bilməz.

Ümumiyyətlə, inam hissindən məhrum olan adamda Allaha inam da ola bilməz.

Mütləqə sevgi yolu nisbi sevgilərdən keçir. Sevgi hissindən məhrum olan adam dindar ola bilməz.

Nisbi müqəddəslik duyğuları olmadan mütləq müqəddəslik duyula bilməz.

İnsanın öz həyatında, fərdi mənəviyyətində müqəddəs, ali, ülvü, toxunulmaz heç bir şey yoxdursa - dini müqəddəslik duyğusu da olmayacaq.

Bir sözlə, dini hissələr ancaq dini məktəblər, ruhani idarələr, məscidlər vasitəsilə deyil, bütövlükdə təbiyə (ailə təbiyəsi, dünyəvi məktəb təbiyəsi, elm və incəsənətin təsiri, nəhayət, fəlsəfə) vasitəsilə formalaşır. Daha doğrusu, sonuncuların yaratdığı yüksək mənəvi platforma olmasa, ancaq dinin təbliği ilə dini hissələri təlqin etmək çox çətin məsələdir.

Din insandan Allaha doğru aparan yolu işıqlandırma-
lı, bu yolun istiqamətini göstərən mayak olmalıdır. Nə
zaman ki, din bu missiyanı unudub başqa iddialara düşür
- o artıq daha din olmur.

Müasir dövrdə daha çox din adını mənimsəmiş pse-
v-dodinlər fəaliyyət göstərir. Həqiqi din təzahürlərinə çox
nadir hallarda rast gəlmək olur. Daha doğrusu, həqiqi din
əslində çox vaxt din pərdəsi altında deyil, insani keyfiyyət
kimi təzahür edir.

Din müasir şüur səviyyəsində, elmi idrak kateqoriya-
ları və metodları müstəvisində nəzərdən keçirildikdə, xü-
susən ona çoxözlü bir hadisə kimi baxıldıqda və onun
sosial rakursu ilə mənəvi rakursu fərqləndirildikdə bizə
din adı altında təqdim olunan mərasimlər toplusunun hə-
qiqi dindən nə dərəcədə fərqli olduğu aşkara çıxır.

Sosial prizmadan baxdıqda dinin mahiyyəti görünə
bilməz və ona görə də ictimai bir hadisə kimi din əslin-
də çox sönük görünür.

Ancaq fərdi mənəvi aləmi işıqlandıran və ancaq mənə-
viyyəti prizmasından baxdıqda üzə çıxmaqla yanaşı həqiqi
din, mərkəzində müqəddəslik duyğusu dayanan dini ma-
hiyyəti ictimai həyatda konkret hadisələrlə təzahür edir
və təəssüf ki, çox vaxt bu hadisələr, təzahürlər dini ma-
hiyyəti əvəz etmək, onun yerini tutmaq iddiasına düşür.

İslam iki istiqamətdə qurulub:

1. İnsandan Allaha - müqəddəslik duyğusu.
2. Allahdan insana: necə yaşamağın konkret yolları
(sosial rakurs, şəriət).

İndi çox vaxt birinci unudulur və ancaq ikincidən
söhbət gədir. Alı hissərsiz, inamsız şəriət isə hələ din
deyil. İctimai hadisəyə çevrilmiş din də artıq din deyil.

Din kimi təqdim olunan hər hansı bir formada təşki-
latlanmış və fərdi-mənəvi varlıqların fəvqündə duran ictimai
hadisə əslində fərqlilik mahiyyəti daşıyır.

Əsl din fərdi mənələrdə yaşayır. Lakin onların
toplusu deyil. Dini icmalar, dini idarələr və hətta dini
dövlətlər şəklində təqdim olunan ictimai hadisələr əslin-
də yalnız insanların dini hissənin istinad edən və ma-
hiyyətcə dinlə adekvatlığı olmayan hadisələrdir. Dini
hiss isə insanlarda müxtəlif dərəcələrdə təzahür edən
və insan mənəviyyətinin təbiətə, kainata, dünyaya ilə
təmas məqamını əks etdirən əbədi, mütləq olana mün-
nasibətdir. Bu cür yanaşıldıqda mahiyyətcə ancaq
bir dindən söhbət gədməli olur.

Bəs onda müxtəlif dinlər nədir? Eyni mahiyyət niyə
başqa-başqa formalarda təzahür edir? Bu müxtəliflik içə-
risində mahiyyət eyniliyi saxlanılırmı?

Deyirlər ki, bütün insanlar Adəm və Həvvanın öv-
ladlarıdır. Deməli, hamısı eyni kökdən olmaqla qohum-
durlar. Lakin bu eyni kökdən olanlar getdikcə müxtəlif-
ləşərək biri-birinə qarşı çıxır və düşmənçilik yaranır.

Müxtəlif dinlər də eyni mahiyyətin konkret təzahürləri
olmalarına baxmayaraq, bəzən biri-birinə düşmən kəsi-
lirlər. Əslində burada biz din sözünü mahiyyət yox, təza-
hürün ifadəsi üçün istifadə etdik. Çünki müxtəlif dinlər,
əslində dini hiss səviyyəsində yox, bu hissən nəqli ifadə-
lərinin və bu ifadələrin ictimai səviyyədə maddiləşmiş
formalarıdır.

Məhz hissəviyyətin sözlərlə ifadə edilməsi, neql olun-
ması, heç şübhəsiz, hissəviyyətin özünə tam adekvat olmur.
Hiss ilə anlaşıb arasında ki məsafə hər bir fərdin yaşadığı
mühit, mənsəb olduğu xalqın mifologiyası, şifahi ədəbiyyatı,
həyat tərzi və ənənələrinə uyğun surətdə rənglənir,
doldurulur. Artıq hekayət şəklində, hədislər şəklində üzə
çıxan kitablar, dini əsərlər heç də insan - dünya münasibə-
tinin, dini hissən rəngsiz, boyasız ifadəsi olmayıb, milli ko-
loritlə, ictimai şüurla və onun müxtəlif formalarının təsiri
ilə cilalanmış, boyanmışdır.

Eyni mahiyyət müxtəlif təzahürlərdə üzə çıxdığından,
bəzən qarşıdurmalar üçün də əsas yaranır. Halbuki
əsl məqsəd insan fikrinin hədis və hekayətlər səviyyəsindən
elmi anlayışlar səviyyəsinə yüksəlməsi və yenidən
mahiyyətcə, kökə qayıdaraq bu mahiyyətin, bu eyniyyətin
nəzəri konseptual dərkidir.

Məqsəd bu müxtəlifliyin əsasında dayanan eyniyyə-
tin, alt qatdakı mənanın üzə çıxarılmasıdır. Əsrlər boyu in-
san fikri bu istiqamətdə axtarışlar aparmış, insan - dünya
münasibətlərinin nəzəri ifadəsi olan böyük fəlsəfi təlimlər
yaradılmış və hadisədən mahiyyətcə, hissəviyyətdən təlimə
aparan necə-necə yollar kəşf edilmişdir. Lakin təəssüflərlə
olsun ki, insanların dini hissə hədislər və hekayətlər səvi-
yəsindən daha yüksək əqli formalarda ifadə olunmamış və
nəticədə təzahürlərin ömrü uzanmış, din adından çıxış
edən ictimai qurumlar həqiqi dinin elmi-fəlsəfi izahının
qarşısını ala bilməmişdir.

Yer üzündə çoxlu sayda dinlər, təriqətlər yayılmışdır
və bunlar çox vaxt qarşı-qarşıya qoyulur, düşmənçilik
həddinə çatırlar. Çünki mahiyyəti yox, təzahürləri, əla-
mətləri ön plana çəkirlər.

Aristotel deyir ki, nədanlar ancaq fərqi görə bilirlər,
əsas mətləb isə ümumiliyi, eyniyyəti, vəhdəti görmək-
dən ibarətdir.

Məqsəd Allahı duymaqdır, insana müqəddəslik duy-
ğusu, haqqı nahaqdan ayırmaq qabiliyyəti aşılamaqdır.
Məqsəd haqqı bulmaqdır.

Bütün peyğəmbərlər və bütün müqəddəs kitablar ilk
növbədə bir böyük ideyanı - Allah ideyasını təqdim və
təbliğ edirlər.

İnsanın öz əqli və təcrübəsi ilə əldə etdiyi nisbi bilik-
lərdən fərqli olaraq müqəddəs kitablar haqqı, həqiqəti
ifadə edirlər. Lakin insan əqli müqəddəs kitablardakı büt-
tün hikmətləri mənimsəməkdə acizdir. Hər kəs ancaq öz

istedadı, ona verilmiş idrak gücü çərçivəsində dərk edə
bilər bu dünyanı, müqəddəs kitabı.

Lakin insan iddialıdır. Öz idrakının məhdudluğundan
xəbərsiz kimi davranır. Öz dərk etdiyini mütləqləş-
dirir. Bir nisbi həqiqəti başqa nisbi həqiqətlərə qarşı qo-
yur. İnsanlar müqəddəs kitablar arasında da fərqi görür,
eyniyyəti görmür.

Bir dinə qulluq edənlər dinin əsl mahiyyətini, ali
məqsədi unudaraq başqa dinlərə qarşı düşmənçilik
mövqeyi tuturlar. Hətta bir din daxilində neçə-neçə təri-
qətlərə bölünür və bir-birinə qarşı dayanırlar.

Mahiyyətcə doğru getdikcə fərqlər itir, eyniyyət qalır.
Bütün ucaqlardan, əyalətlərdən mərkəzə doğru gələnlər
bir nöqtədə birləşirlər. Dağın etəyində bir-birindən çox
uzacaq dayananlar zirvəyə qalxdıqda yaxınlaşırlar, zirvədə
vəhdətə çatırlar. Vəhdətə qovuşur, vahidləşirlər. Vahi-
dətə qatılır, vahiddə itirlər. (Lakin zirvəyə gedən yol əslin-
də insan qəlbinin dərinliyinə gedən yoldur. Zirvə ucaq-
da yox, dərinlikdədir. Zahirədə yox, batindədir).

Dini təfriqələr, təriqətçiliklər mahiyyətdən uzaqla-
şanda, əlamətlərə uyanda ortaya çıxır.

Hər cür mərasimçilik insanın öz qəlbinin ənginliklə-
rində tapa bilmədiyini zahiri əlamətlərdə axtarmaq tə-
şəbbüsünün nəticəsidir.

Vahid Allaha inanmayan başqalarının tanrısını
fərqlimi hesab edirlər? Onda onların vahidlik təsəvvürü
şübhəli görünürmü?

Quran-Kərimdə bütün peyğəmbərlərin tələq etdiyi
inam vahid bir ideyanın ifadəsi kimi dəyərləndirilir. Mu-
saya nazil olan və İsayaya nazil olan kitablar da eyni bir mü-
qəddəs kitabın hissələridir. Quran onları təsdiqləyir və
onlara yekun vurur. Və bu Yekun bütün əvvəlki kitabla-
rın mahiyyətini və əsas məzmununu ehtiva edir.

Bunlar gənc nəsilə dini ayrı-seçkilik və düşmənçilik
mövqeyinin aradan qaldırılması, onlara tolerantlıq hissənin
tələq olunması üçün çox əhəmiyyətlidir. Gənclərin məhz
bu ruhda təribə olunmasında bədii ədəbiyyatın da böyük
rolu vardır. Azərbaycan klassik ədəbi irsində M.F.Axundovun,
Mirzə Cəlil, H.Cavid və C.Cabbarlının əsərləri bu
baxımdan xüsusi önəmə malikdir.

Cavid milli və dini dəyərlərlə müqayisədə ümumbə-
şəri dəyərlərə daha böyük önəm verir. Onun maarifçiliyi
də, dünyəvi məktəblər uğrunda mübarizəsi də, bizcə,
hər hansı bir millətə və dinə mənsəb olmaqdan öncə, bir
bəşər övladı olaraq özünü dərk etməyi ön plana çəkmə-
sindən irəli gəlir. Maraqlıdır ki, gəncliyində daha çox
millətçi olan Cəfər Cabbarlı da tədricən ümumbəşəri
ideyalara doğru təkamül yolu keçir.

Hüseyn Cavid məkan və zaman müəyyənliyindən,
etnik və dini mənsəbiyyətdən, mənəvi-əxlaqi məxsu-
siyyətdən asılı olmadan bütün insanların eyni bir ma-

hiyyətcə yüksəlmək şansını qəbul edir. Məhz mahiyyətcə
varanda, insani, ümumbəşəri keyfiyyətlər önə çıxanda
üfqi müstəvidəki fərqlər itir və insanlar ancaq vertikal
müstəvidə, haqqa, həqiqətə yaxınlaşmağa dərəcəsinə görə
fərqlənirlər. Burada məni hər kim sevirsə, yüksəlsin (-
Şeyx Sənan) fəlsəfəsi rəhbər tutulur. Yaxud Cabbarlıda
alçaq düşməni duyğuları atıb, ruhani bir yüksəkliyə var-
maqdan (Od gəlini) söhbət açılır.

Həm də bu yüksəliş intellektual müstəvidən daha
çox mənəvi müstəvidə həyata keçməlidir. Çünki Alla-
ha ancaq inanmaq, onu ancaq müqəddəslik duyğusu ilə
dərk etmək olar. Təfəkkür, məntiq, rəsonal idrak burda
da acizdir.

Haqqa yaxınlaşdıqca dini fərqlər artmır, azalır. Gö-
rünür, insanın daxilən təmizlənməsi, yüngülləşməsi,
pərvazlanması, eşqin qanadlarıyla haqqa doğru ucması
ideyaları həm də dinlərin vəhdəti ideyasına gətirir.

Cavid də, Cabbarlı da böyük müqəddəslik duy-
ğusundan ayrı salınmış, özgələmiş, dinsizləşmiş, hadisə-
lənmiş, müxtəlifləşmiş və bu müxtəlifliklərə qarşıdur-
masını yaratmış əski dünyanın əleyhinə çıxaraq, insanın
öz daxili-mənəvi yüksəlişinə, sevgiyə, məhəbbətə və
insani məhəbbətin gücü ilə əldə edilmiş ümumbəşəri
birliyə səsləyirdi. Dinləri birləşdirərək hamısına qarşı
eyni dərəcədə üsyan edən Elxan əslində dinləri birləşdi-
rərək hamısına eyni dərəcədə xidmət edən Şeyx Sənan-
ın o bir qütbü deyilmə? Və qütblər eyni mahiyyətdə
birləşmirmi?

Dinlər, təriqətlər arasında fərq bir qayda olaraq hadi-
sə, mərasim müstəvisində özünü göstərir. Dinin mahi-
yyəti isə müqəddəslik duyğusu ilə bağlıdır. Bu duyğu ol-
madıqca dini ehkamlar, dini ayinlər, dini mərasimlər əsl
dini əvəz edir və din əvəzinə dini pərdəyə bürünmüş
ideologiya və ya təriqət yaranır ki, o da mahiyyəti etibarı-
la dinsizlikdən fərqlənir.

Sevgi də, gözəllik duyğusu da, dini hissə də insanın
ancaq mənəviyyətcə kamilləşməsinə xidmət edə bilər.
Bunların, əlbəttə, ictimai proseslərə də müəyyən təsiri
var. Ancaq dolayısı ilə. Birbaşa ictimai tərəqqinin, sivi-
lizasiyanın təməlinə duran ancaq əmək bölgüsü və elmi
bilikdir ki, bunların da hər ikisi idrak prosesi ilə bağlıdır.

Dinin isə öz yeri, öz yolu vardır. O, böyük təribə-
yevi gücə malik olduğu üçün bu hissən hər hansı bir
formada zəiflədilməsi, ümumiyyətlə, təribə işinə də
ziyan vura bilər. Bu baxımdan məqsəd dini xurafat-
dan təmizləmək, dini dünyagörüşü ilə fəlsəfi dünyagörüşü
arasındakı zahiri ziddiyyəti aradan qaldırmaq və gənclərin
mənəvi aləminin bütövlüyünü təmin etməkdir.